

В. О. Дятлов, Т. В. Шебуренкова

**Іноземна діаспора в конфліктах влади і суспільства
Російської імперії у XIX – на початку XX ст.
Регіональний аспект**

У статті проаналізовано різні аспекти громадсько-політичної думки щодо ролі іноземців в економічному, соціальному і політичному житті Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. При цьому простежено ставлення публіцистів і автохтонного населення до іноземців та іноземних колоністів на регіональному рівні, зокрема в Північному Лівобережжі України.

Ключові слова: іноземна діаспора, Російська імперія, Лівобережна Україна.

В статье проанализировано различные аспекты общественно-политической мысли о роли иностранцев в экономической, социальной и политической жизни Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. При этом прослежено отношение публицистов и автохтонного населения к иностранцам и иностранным колонистам на региональном уровне, в частности в Северном Левобережье Украины.

Ключевые слова: иностранная диаспора, Российская империя, Левобережная Украина.

The article analyses different aspects of social-political opinion regarding the role of foreign Diaspora in economy, social and political life of Russian Empire in the second half of XIX – beginning of XX centuries. The article traces the attitude of publicists and local people to the foreigners and foreign settlers on regional level, in particular in Northern Left bank area of Ukraine.

Key words: Foreign Diaspora, Russian Empire, Northern Left bank area of Ukraine.

Проблема ролі іноземних колоній і діаспори у взаєминах влади і суспільства в Російській імперії у XIX – на початку XX ст. неодноразово привертала увагу дослідників. Результати досліджень дозволяють констатувати той факт, що участь іноземного компонента в економічній і соціальній та політичній сферах викликали неоднозначні оцінки у суспільно-політичній думці того часу [1; 2]. Натомість залишається відкритим питання про те, на-

скільки суспільна дискусія впливала на ставлення автохтонного населення до іноземців, на їхні взаємини із владою. У цьому контексті доцільно поставити питання про те, яким чином дискусія навколо питання про іноземців на імперському рівні відображала настрої суспільства на регіональному рівні.

Для досягнення цієї мети у статті здійснюється спроба кореляції загальноімперської дискусії з цього питання з рефлексіями тих, хто безпосередньо контактував і мав справу з іноземними колоністами та іншими групами іноземців у Північному Лівобережжі України.

Дискусії навколо питання про "іноземців" набувають особливої гостроти в російській публіцистиці у другій половині XIX – на початку XX ст. При цьому головним об'єктом оцінок стають німці. Значною мірою це пов'язано з об'єднанням Німеччини, що помітно змінило розстановку сил у Європі й викликало насторожене ставлення російського уряду до нового державного утворення. Крім того, в умовах утвердження офіційного патріотизму помітною стає тенденція до перегляду політики щодо іноземної діаспори, її ролі у цивілізаційному розвитку Російської імперії. Загострення політичних відносин із Німеччиною напередодні Першої світової війни стало ще одним чинником, який позначився на формуванні негативного ставлення до німецької діаспори [3].

Такі настрої знайшли своє відображення в історико-публіцистичних студіях О. Платова (Веліцин), Г. Євреїнова, С. Шелухіна, І. Сергєєва [4; 5; 6; 7]. У своїх нарисах та у спеціальній монографії О. Веліцин критично поставився до політики царського уряду щодо формування колоніальних анклавів, в тому числі й у Північному Лівобережжі України. Автор розглядав колонізаційні масиви як загрозу "російському укладу". Для доведення цієї тези він здійснив підрахунки кількості землі, що належала колоністам та іноземцям [4, с. 155–156]. Невеликі колоніальні утворення Чернігівської та Полтавської губерній О. Веліцин розглядав у загальному процесі колонізаційного руху й не надавав їм великого значення. Для даного регіону головною загрозою він вважав не колоністів, а іноземців, що володіли тут великими маєтностями.

Якщо О. Веліцин та його послідовники доводили тезу про "мирне завоювання Росії іноземцями", то група істориків і публіцистів (Я. Штах, К. Ліндеман, П. Каменський) обстоювала тезу про модернізаційну, прогресивну роль іноземних колоній, їх вагомий внесок у розвиток сільського господарства і промисловості [8; 9; 10]. У відповідь своїм "патріотичним" опонентам вони

наголошували на необхідності більш широкого залучення іноземців та іноземного досвіду в різних сферах життя. Суб'єктивний підхід представників обох напрямків, полемічний запал загострили увагу до питання про роль іноземців у соціально-економічному і культурному розвитку суспільства.

Дискусія навколо даної проблеми мала своє відлуння на регіональному рівні, зокрема, в Північному Лівобережжі України, де формувалися невеликі колоніальні анклави і групи іноземних майстрів, задіяних у промисловому виробництві. Помірковану позицію щодо ролі іноземних колоній висловлював М. Домонтович, автор статистичного опису Чернігівської губернії. Незважаючи на те, що формат праці не передбачав спеціального розгляду цього питання, тим не менше він не залишив його поза увагою і висловив свої міркування та спостереження. Такий підхід можна розглядати як свідчення того, що воно було актуальним для регіону Північного Лівобережжя. На його думку, досвід організації колоній показав, що колоністи не мають ніякого впливу на господарське життя у навколишніх українських селах [11, с. 545]. Така теза опосередковано ставить під сумнів модернізаційну місію іноземної діаспори й водночас не несе в собі ворожого ставлення до неї. Одну з причин слабого впливу колоністів на місцеве населення автор вбачав у тому, що осередки передового господарювання не могли докорінним чином вплинути на місцеве населення, оскільки вони знаходились в інших соціальних умовах. Крім того, за його спостереженням, сприйняттю новацій заважав певний консерватизм автохтонного населення, його низька освіченість і недовірливе ставлення до іноземних запозичень. М. Домонтович на основі статистичного аналізу й етнографічних спостережень фактично дійшов висновку про те, що відбувається асиміляція іноземної діаспори, нівелювання рівня її життя і господарства з автохтонним населенням залежно від соціально-економічних та правових умов і не вбачав етнічних та соціальних конфліктів і протиріч.

Не менш важливе значення на загальноімперському і регіональному рівнях відіграло питання про доцільність широкого залучення іноземців у промисловому виробництві. Досить часто воно розглядалося в контексті проблеми технічного відставання від Заходу і давалося взнаки на патріотичних почуттях. Відомий письменник і один із апологетів слов'янофільства І. Аксаков після ретельного знайомства з клинцівськими та іншими фабриками Чернігівської губернії, рівнем їх виробництва констатував, що на всіх підприємствах "машини заведені й установлені іноземцями,

котрих замінили російські кмітливі майстри [12, с. 77]. Водночас він досить критично ставився до практики запозичення технічних і технологічних новацій. Письменник відмічав своєрідність вітчизняних майстрів. Незважаючи на те, що вони кмітливі й засвоїли чужий досвід, вони "блукують навмання невігласами й знаходяться у рабському ставленні до своїх вчителів, над якими, однак, сміються". Зокрема, він наводить приклад такого майстра, "розкольника-бородача", який прекрасно володіє технікою, сам займається винахідництвом, однак усі новації є додатком до англійської або німецької техніки. До того ж усі деталі машин мали іноземні назви.

Після створення і становлення фабрики в Нових Мизиричах іноземні майстри продовжували працювати, однак, за словами І. Аксакова, "німці тепер вже не потрібні, оскільки наші вже вивчилися таким чином". Німецькі поселенці дійсно відчували дискомфорт у нових умовах, коли на підприємствах утворився прошарок висококваліфікованих майстрів. Автор намагається довести тезу про здатність вітчизняного виробництва, відштовхуючись від західних запозичень, стати на рівень із європейськими державами у науково-технічному і промисловому розвитку.

За його словами, власник фабрики П. Ісаєв представляв собою тип європейського підприємця, який намагався впровадити прогресивний іноземний досвід у вітчизняній промисловості. Він, за словами І. Аксакова, "неодноразово побувавши за кордоном, може там виховав всю свою сім'ю, людина досить прекрасна, розумна, освічена. Діти також були залучені для роботи по управлінню фабрикою". Ознаку європейської освіченості І. Аксаков вбачав у його поважному ставленні до своїх робітників, до їх культури та релігійних традицій [11, с. 77]. Письменник і публіцист у даному випадку вбачав у ньому взірць російського підприємця, який використовував іноземний досвід та іноземців для становлення виробництва й піднесення його на європейський рівень. Натомість захоплення Петром Ісаєвим завадило Аксакову помітити той факт, що підприємницький патріотизм власника фабрики був підпорядкований його економічним і господарським інтересам. Створення П. Ісаєвим фабрики у Клинцях було пов'язано із його прагненням забезпечити стабільність свого бізнесу, який раніше він мав у Польщі. Внаслідок політичних подій 1830 р. він переніс свою справу в Чернігівську губернію і побудував у Мизиричах потужну фабрику з невеликою колонією "німецьких майстрів".

Певним чином І. Аксаков був учасником загальноімперської дискусії про шляхи розвитку Росії. Натомість на регіональному рівні такі настрої також мали місце. Губернський механік Олександр Гутман у свої спеціальні описи та нотатки з розвитку промисловості в Чернігівській губернії вносив відверто публіцистичні моменти. Він вважав ненормальним широке використання іноземців у промисловому виробництві. Натомість критичні висловлювання він адресував своїм співвітчизникам. Залучення закордонних майстрів та інженерів значною мірою було пов'язано із нестачею кваліфікованих фахівців. О. Гутман скаржився на те, що, незважаючи на появу "учених журналів", небагато хто може розібрати креслення або опис машини, не кажучи про те, щоб скласти його самому [13, с. 197]. Губернський механік висловлював доволі розповсюджені думки про необхідність подолання технічної відсталості і залежності в технічному відношенні від Заходу. Висловлювання М. Домонтовича, О. Гутмана не мали в собі опозиційного ставлення до влади. У таких висловлюваннях відображалось невдоволення загальним цивілізаційним відставанням і нарікання адресувалися усьому суспільству.

Разом з тим під впливом загальноімперської дискусії про роль іноземців в Імперії місцеві автори висловлювали думки про несправедливе ставлення імперського уряду до автохтонного населення. Незважаючи на те, що колоністи стали частиною економічного і соціокультурного життя краю, до них зберігалось прохолодне й навіть негативне ставлення в душі висловлювань О. Веліцина та його послідовників. Найбільш недовірливо до іноземців ставилося православне духовництво. Значною мірою це пов'язано із відлунням впливу слов'янофільства, релігійними й економічними чинниками. Церковний публіцист В. Комаровський свій нарис з історії села Білі Вежі завершує висловлюванням невдоволення тим, що ці землі віддані іноземним колоністам: "Не до честі руського імені стародавнє місто (Біла Вежа) нині у володінні німців... Це тим більше викликає жаль, що козаки сусідніх місць, проливали кров за руську народність, мають малі наділи землі, а чужинці користуються 5 тисячами кращої землі. Думали, що німці научать чому-небудь сусідів, однак ці сподівання не справдилися" [14, с. 430].

З огляду на наведену вище дискусію і публіцистичні висловлювання доцільно поставити питання про те, яким чином вони відображали реальні відносини між іноземцями і автохтонним населенням. Яким чином ставились до іноземних новацій власники підприємств?

У пошуках відповіді на ці питання можна виділити три основні види конфліктів між іноземними колоністами і автохтонним населенням. Найбільш розповсюдженими вони були в земельно-господарській сфері на стадії заснування і становлення колоній. За умов високої щільності населення з самого початку виникали суперечки і складні відносини колоністів з мешканцями навколишніх сіл через випас худоби. Конфлікти виникали між колоністами і казенними селянами, господарства яких перебували на території колоній [15, с. 123–125].

Однак конфлікти були викликані не тільки появою тут "чужинців", людей з іншими звичаями і менталітетом, а здебільшого малоземеллям – проблеми, що стосувалася обох сторін. Невдовзі стало очевидним, що наміри влади на утворення тут невеликих колоній не виправдались через швидкий природний приріст переселенців. Недостатня кількість землі не тільки ускладнювала взаємини з місцевим оточенням, а й породжувала загострення відносин у колоніях, які можна було розв'язати шляхом надання додаткових земельних угідь. Протириччя між колоністами, владою і місцевим населенням виникали, як правило, при чергових землеустроях.

Щоправда, місцева влада, враховуючи досвід перших років існування колоній, знаходила можливості залагодження конфліктних ситуацій. Поступово сутички стають поодинокими й не виходять за межі звичайних господарських конфліктів. Інакше кажучи, на регіональному рівні твердження публіцистів про небезпеку з боку іноземців не знаходять підтвердження. Разом з тим пільги, які мали колоністи у господарчій діяльності, звільнення їх від податкових і військових обов'язків породжували невдоволення серед місцевого населення. При оцінці конфліктів із місцевим населенням слід враховувати ту обставину, що вони були звичайним явищем між селянськими громадами й не мали етнічного забарвлення.

На відміну від Біловезьких колоній, де склалися мирні й досить доброзичливі відносини із автохтонним населенням, глибокі протириччя виникли між гутерівським братством і мешканцями села Радичів, у якому у 1802 р. було надано землі для цієї колонії. У даному випадку звичайні побутові і господарські конфлікти підігрівались релігійним чинником. Радикальне протестантське угруповання не могло змиритися із православним оточенням. Головною причиною напружених відносин були замкнений спосіб життя колоністів, який обмежував взаємодію на

культурно-побутовому рівні. Дворяни, козаки і селяни Радичева скаржились на те, що "поселені тут 1802 року іноземні меноніти чинили тут нестерпні образи", "лаялись на адресу нашої моральності, церкви, побудували свої будинки біля неї, чинили всілякі мерзоти і гидили храму Божому". Усе це селяни розцінювали як прояв неповаги до православної віри [16, арк. 3–4]. Значною мірою існування Радичівської колонії було ускладнено відірваністю гутерівської спільноти від подібних їм протестантських поселень. Переселення колонії на Південь у 1841–42 рр. усунуло осередок напруженості.

Взаємини іноземних фахівців з місцевим населенням у сфері промисловості формувались залежно від різних обставин. У службових та виробничих відносинах вони мали дружньо-колегіальний характер, у процесі яких етнічна належність втрачала першочергове значення. Невдоволення широким залученням іноземних майстрів було викликано нерівністю в оплаті праці. Використання іноземних майстрів та управителів потребувало більших розходів, ніж для найму місцевих робітників. Так, у середині XIX ст. майстер на суконній фабриці у Клинцях одержував від 600 до 900 крб на рік. Для порівняння – поденники одержували 5 крб на місяць, а прості робітники – від 25 до 50 крб на рік [17, с. 87]. Інакше кажучи, німецькі майстри дорого коштували для власників фабрик й тому набиралися у невеликій кількості для виконання найбільш складних робіт та забезпечення технічного оснащення. Використання іноземних майстрів змушувало власників платити кваліфікованим вітчизняним майстрам таку ж платню.

Натомість навіть на невеликих підприємствах власники намагалися залучити іноземців для забезпечення високої якості сукон, з тим щоб вони відповідали європейському рівню. Кількість запрошень іноземних майстрів збільшується у міру розвитку машинного виробництва й посилення орієнтації на європейські ринки, що потребувало знання відповідних стандартів та асортименту продукції. Наглядач Кременчуцької фабрики пропонував за кошти фабрики брати хлопців для підготовки до звання майстра з тим, щоб поступово скоротити кількість німців й залишити тільки одного майстра-німця, "поки із призначених учнів, найбільш здібний, після удосконалення, не посяде і цієї посади". Текст названого документа свідчить про те, що іноземні майстри добре розуміли свою цінність й диктували свої умови праці. Так, п'ять простих робітників фабрики одержували жалування на рік по 60 крб, у той час, як один майстер-мийник одержував 1200 крб [17, с. 87].

Цілком можливо, що невдоволення іноземними майстрами підігрівалося тим, що наглядач колонії перебував у конфлікті із управителем цього підприємства – німцем Екком. Використання майстрів-іноземців мало на меті не тільки забезпечення підприємств кваліфікованою робочою силою, а й для навчання та підготовки вітчизняних майстрів. У тому ж листі наглядач Кременчуцької фабрики писав про те, що "нам необхідно не гаяти часу й постаратися підготувати своїх людей до заняття цих посад, з тим, щоб у наступному можна було обійтися без іноземців" [17, с. 89]. У даному випадку можна відзначити схожість позицій публіцистів і безпосередніх організаторів виробництва на роль іноземних фахівців. З одного боку, визнавалась необхідність залучення їх до модернізації виробництва, а з іншого, спостерігалось насторожене ставлення до них.

Таким чином, можна констатувати, що між іноземцями й автохтонним оточенням існували певні складнощі у взаєминах. Значною мірою вони були викликані різним соціальним статусом, господарсько-побутовими протиріччями, невдоволенням високою оплатою іноземних майстрів у промисловості. Етнічний чинник у даних взаєминах не виступав як першорядний першорядним. Наслідком таких взаємин була відсутність спільних соціальних і економічних інтересів. Колоністи та інші представники іноземної діаспори відстоювали їх на різних рівнях влади самостійно.

Література

1. Оболенская С. В. Немцы в глазах русских XIX века: черты общественной психологии / С. В. Оболенская // Вопросы истории. – 1997. – № 12. – С. 3–32.
2. Бобылева С. И. Общественное мнение России начала XX в. о российских немцах / С. И. Бобылева // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность. – Донецк : Апекс, 2003. – С. 125–137.
3. Бахтурина А. Ю. "Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить": немецкие колонисты и российское общество в годы Германской войны / А. Ю. Бахтурина // Новый исторический журнал. – 2013. – № 1 (35). – С. 6–32.
4. Велицин А. А. Немцы в России. Очерки немецкой колонизации на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Общественная польза, 1893. – 282 с.
5. Евриенов Г. А. Российские немцы / Г. А. Евриенов. – Петроград : Тип. Главного упр. делами, 1915. – 34 с.

6. Шелухин С.П. Немецкая колонизация юга России / С. Н. Шелухин. – Одесса, 1915. – 83 с.
7. Сергеев И. И. Мирное завоевание России немцами / И. И. Сергеев. – 2-е изд. – Петроград, 1917.
8. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-немецких колонистов / Я. Штах. – М : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 226 с.
9. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников: указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июня и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М. : Тип. К. Л. Меньшово, 1917. – 384 с.
10. Каменский П. А. Вопрос или недоразумение (к вопросу об иностранных поселениях на юге России) / П. А. Каменский. – М. : Т-во А. А. Левинсон, 1895. – 136 с.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 797 с.
12. Аксаков И. С. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Исследование украинских ярмарок. Ополчение. Путешествия за границу / И. С. Аксаков. – М. : Типогр. М. Г. Валентинова, 1892. Т. 3 : Письма 1851–1860 годов. – 1892. – 514 с.
13. Гутман А. Историческое развитие технической мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние / А. Гутман // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 18. – С. 186–197.
14. Комаровский В. Борзенский уезд. Хвастовцы и Белая Вежа / В. Комаровский // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 7. – С. 426–430.
15. Переписка Гр. Румянцева о колонистах, поселенных в Малороссии // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 18. – Ч. неоф. – С. 123 – 125.
16. Державний архів Одеської області, ф. 6, спр. 1243. По рапорту Екатеринославской Конторы иностранных поселенцев о произошедшем в Радичевском менонистском братстве пожаре и об учреждении в колонии Радичев сельского приказа. 17.06.1819 г. – 5.07.1822 г., 52 арк.
17. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. : збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1982. – 304 с.